

Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Παιδαγωγικό Τμήμα
Προσχολικής Εκπαίδευσης

Μάθημα: *Σπουδές φύλου και λογοτεχνία*

Φύλο και ψυχαναλυτική θεωρία

Η ψυχαναλυτική φεμινιστική
προσέγγιση του φύλου και της
σεξουαλικότητας στη λογοτεχνία

Διδάσκουσα: Ευγενία Σηφάκη

Βιβλιογραφικές αναφορές και πηγές

1. Bristow, Joseph, *Sexuality*. Routledge, 1997.
2. Freud, Sigmund, *Three Essays on the Theory of Sexuality*, in *The Standard Edition*, vol. VII. 1968 [1905], *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*, ed. and trans. James Strachey. London: The Hogarth Press.
3. Mitchel, Juliet (1974/1990). *Psychoanalysis and Feminism*. Penguin: Harmondsworth.
4. Montefiore, Jan, *Feminism and Poetry*, Pandora, 1994.
5. Nobus, Dany, *Key Concepts of Lacanian Psychoanalysis*, Other Press, 1998.

6. Zakin, Emily, "Psychoanalytic Feminism", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Summer 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/sum2011/entries/feminism-psychoanalysis>. (Η παρουσίαση της θεωρίας της Ιριγκαρέ εδώ βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στο εξαιρετικό αυτό κείμενο της Ζέικιν, η οποία, αντίθετα με τις υλίστριες φεμινίστριες δεν θεωρεί ότι η Ιριγκαρέ πέφτει στην παγίδα της ουσιοκρατίας.)
7. Ήγκλετον, Τέρρυ (Terry Eagleton), *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, θεώρηση μετάφρασης Δημήτρης Τζιόβας. Αθήνα: Οδυσσέας 2008.
8. Μπετελχάιμ, Μπρούνο (Bruno Bettelheim), *Η γοητεία των παραμυθιών*, μτφρ. Ελένη Αστερίου. Αθήνα: Γλάρος 1995

Ο Σίγκμουντ Φρόυντ
(Sigmund Schlomo
Freud, 1856-1937),
Αυστριακός, εβραϊκής
καταγωγής, γιατρός
νευρολόγος και ιδρυτής
της ψυχανάλυσης, με την
κόρη του Άννα, επίσης
ψυχαναλύτρια.

Ο Φρόντ και η λογοτεχνία

- Η ψυχανάλυση μελετάει τους σύνθετους και επίπονους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνονται η σεξουαλικότητα και οι σεξουαλικές διαφορές κατά την πορεία της ανάπτυξης του κάθε ατόμου.
- Ο Φρόντ θεωρούσε τη λογοτεχνία και την ποίηση προνομιακά πεδία μελέτης για όποιον θέλει να ανακαλύψει και να κατανοήσει τα μυστικά των ψυχικών διεργασιών, που λαμβάνουν χώρα κυρίως στο ασυνείδητο.
- Η ψυχαναλυτική θεωρία ασκεί επίδραση στους τρόπους με τους οποίους γράφουμε και αντιλαμβανόμαστε τη λογοτεχνία στη Δύση, από τις αρχές ακόμα του 20^{ου} αιώνα και μέχρι σήμερα.
- Βεβαίως η ψυχαναλυτική θεωρία έχει εξελιχθεί πολύ τα τελευταία 100 χρόνια. Εδώ θα επικεντρωθούμε, πολύ επιλεκτικά, σε ορισμένα από τα στοιχεία της που έχουν αξιοποιηθεί από τη θεωρία λογοτεχνίας και τις Σπουδές Φύλου.

Τί είναι η σεξουαλικότητα;

- Για την ψυχανάλυση του Φρόυντ, η διαμόρφωση του έμφυλου υποκειμένου συναρτάται με τη «σεξουαλικότητά» του.
- Στον χώρο των σπουδών φύλου ο όρος «σεξουαλικότητα» δεν ταυτίζεται με τον σεξουαλικό προσανατολισμό του ατόμου, χρησιμοποιείται με μία πιο ευρεία έννοια, πράγμα που οφείλεται στο γεγονός ότι στην αγγλική και τη γαλλική γλώσσα η λέξη “sex” αναφέρεται τόσο στο βιολογικό φύλο όσο και στη σεξουαλική πράξη.
- Συμπεριλαμβάνει εξίσου ιδέες για την ηδονή και τη φυσιολογία, τη φαντασία και την ανατομία.
- Ο Φρόυντ πίστευε ότι οι ερωτικές απολαύσεις πρωτοεμφανίζονται στην παιδική και μάλιστα στη βρεφική ηλικία.

- Για την ψυχανάλυση, καταστατικά, η διαμόρφωση της προσωπικότητας, όπως και οι διάφορες εκφάνσεις της ανθρώπινης δημιουργικότητάς, είναι συνυφασμένες με το σώμα, τις λειτουργίες, τα ένστικτα και τις ερωτικές εμπειρίες του, ακόμα και τις «μνήμες» του. Ο συνήθης διαχωρισμός σώματος και πνεύματος δεν ισχύει για την ψυχανάλυση.
- Προσοχή όμως: παρ' όλο που ο Φρόυντ αναγνωρίζει ότι ορισμένα μέρη του σώματος (στόμα, πρωκτός, γεννητικά όργανα) αποτελούν κατ' εξοχήν ερωτογενείς ζώνες, «κάθε μέρος του σώματος μπορεί να ερμηνευτεί με μία ποικιλία από τρόπους. [...]. Μπορεί να εξυπηρετήσει βιολογικούς σκοπούς, να γίνει ερωτογενής περιοχή, να προκαλέσει αηδία, ανάλογα με την προδιάθεση του υποκειμένου. [Επιπλέον], το φετίχ – όπως το πόδι ή τα μαλλιά ή οποιοδήποτε άψυχο αντικείμενο – είναι δυνατόν να λειτουργήσει ως υποκατάστατο σεξουαλικού αντικειμένου» (Bristow 68).

- Η ψυχανάλυση δεν αναγνωρίζει δηλαδή μία άμεση σχέση αίτιου-αιτιατού ανάμεσα στη βιολογία, τη σεξουαλική ταυτότητα και τη σεξουαλική διαφορά.
- Υπογραμμίζει όμως τη σημασία που έχουν οι απαγορευμένες σεξουαλικές επιθυμίες, που βρίσκονται απωθημένες στο ασυνείδητο.
- Οι επιθυμίες αυτές αποτελούν σε μεγάλο βαθμό τα κατάλοιπα της λεγόμενης «Οιδιπόδειας» πορείας του ατόμου, της πορείας του προς τη σεξουαλική ταυτότητα.
- Το «Οιδιπόδειο σύμπλεγμα» είναι το κατ'εξοχήν περιεχόμενο του ασυνείδητου.

Το Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα του αγοριού.

- Το πρώτο ερωτικό αντικείμενο για το βρέφος είναι το σώμα της μητέρας.
- Το μικρό αγόρι αναγκάζεται να αποχωριστεί τη μητέρα του υπό τον «φόβο του ευνουχισμού» από τον πατέρα τον οποίο θεωρεί παντοδύναμο και επικίνδυνο.
- Κατόπιν περνάει, μέσω μιας αμυντικής αντίδρασης σε αυτόν τον φόβο, σε ένα στάδιο ταύτισης και έρωτα με τον πατέρα, κατά το οποίο μυείται και εκπαιδεύεται στην αρρενωπότητα, μαθαίνει τί σημαίνει να είσαι και να συμπεριφέρεσαι σαν άντρας.

- Στο τέλος, αν όλα πάνε «κατ'ευχήν» (δηλαδή σύμφωνα με τις επιταγές της κανονιστικής σεξουαλικότητας), ταυτίζεται με την αρρενωπότητα, ενώ παράλληλα συμβιβάζεται με τη μεταφορά της σεξουαλικής του επιθυμίας σε μία γυναίκα άλλη από τη μητέρα του.
- Ο πρώτος έρωτας του άντρα για τη μητέρα του, ωστόσο, δεν πεθαίνει ποτέ τελείως, αλλά σοβεί πάντα λιγότερο ή περισσότερο θαμμένος στο ασυνείδητό του.
- Ο όρος «Οιδιπόδειο σύμπλεγμα» αναφέρεται στην αιμομικτική επιθυμία του αγοριού για τη μάνα,
- ενώ ο όρος «Σύμπλεγμα του ευνουχισμού» αναφέρεται στον τρόπο ότι είναι πιθανό να χάσει το πολύτιμο πέος ή φαλλό.

- Ας θυμηθούμε εδώ:
  - Ποια είναι η διαφορά ανάμεσα στα επίθετα «κανονικός» και «κανονιστικός»;
  - Γιατί μιλάμε για «κανονιστική» και όχι «κανονική» σεξουαλικότητα;

- Ο πρωταρχικός έρωτας για τη μητέρα αλλά και άλλες επιθυμίες, ενορμήσεις, αισθήματα και μνήμες, που καταπιέζονται κατά τη διαδικασία της κοινωνικοποίησης και απωθούνται στο ασυνείδητο ως απαράδεκτες για τη συνείδηση, διοχετεύονται μέσω της διαδικασίας της μετουσίωσης ή εξιδανικευτικής μετουσίωσης στη συγγραφή του λογοτεχνικού κειμένου και σε κάθε εκδήλωση πολιτισμού, όπου εγγράφονται με έμμεσο, συμβολικό και μεταφορικό τρόπο.

Ένα παράδειγμα από τη λογοτεχνία που χρησιμοποίησε ο ίδιος ο Φρόντ για να εξεικονίσει το Οιδιπόδειο είναι η τραγωδία του Σαίξπηρ Άμλετ.

- Ο πρίγκιπας της Δανίας Άμλετ μαθαίνει από το φάντασμα του δολοφονημένου πατέρα του ότι ο δολοφόνος του ήταν ο αδερφός του πατέρα του και θείος του Άμλετ, ο οποίος αφού διέπραξε το έγκλημα παντρεύτηκε τη σύζυγο του θύματος και μητέρα του Άμλετ, Γερτρούδη.
- Το φάντασμα (και η κοινή λογική) προσδοκούν ο γιός να εκδικηθεί τον θάνατο του πατέρα, να σκοτώσει δηλαδή τον δολοφόνο και προδότη θείο του. Όμως ο Άμλετ διστάζει και καθυστερεί αδικαιολόγητα να δράσει.

- Για ποιον λόγο διστάζει ο Άμλετ να πράξει όπως πρέπει;
- Η απάντηση του Φρόυντ είναι ότι οι αναστολές του Άμλετ οφείλονται στο αίσθημα της ενοχής. Στο ασυνείδητό του πάντα σοβούσε η απωθημένη επιθυμία του κάθε γιού, να σκοτώσει τον πατέρα του για να αποκτήσει την μητέρα του, κατά συνέπεια ταυτίζεται με τον δολοφόνο θείο που διέπραξε το έγκλημα (θα ήθελε, ασυνείδητα, να το είχε διαπράξει ο ίδιος) και συνακόλουθα νιώθει ενοχή για αυτήν την ταύτιση.

- Μάλιστα ο Φρόυντ προχωρά ακόμα παραπέρα. Ο Σαίξπηρ έγραψε τον Άμλετ λίγο μετά τον θάνατο του δικού του πατέρα, γεγονός που θα πρέπει, υποθέτει ο Φρόυντ, να αναζωπύρωσε στοιχεία του απωθημένου Οιδιπόδειου του ίδιου του Σαίξπηρ, τα οποία διοχετεύτηκαν «μετουσιωμένα» στη συγγραφή του έργου.
- Βέβαια ούτε ο Άμλετ «έχει συνείδηση» των αληθινών του κινήτρων, ούτε ο Σαίξπηρ: **δεν έχουμε πρόσβαση στο ασυνειδητό μας.**

Το Οιδιπόδειο του κοριτσιού

- Με το όρο Οιδιπόδειο Σύμπλεγμα ο Φρόυντ εννοεί βεβαίως τον έρωτα της κόρης για τον πατέρα, τον οποίο πρέπει να ξεπεράσει έτσι ώστε να μπορέσει να διοχετεύσει την ικανότητά της για έρωτα, τη «λίμπιντό» της σε έναν άλλο άνδρα.
- Ωστόσο, ο Φρόυντ δεν είναι βιολογιστής. Δεν πιστεύει ότι οι άνθρωποι γεννιούνται από τη φύση τους ετεροφυλόφιλοι. Θεωρεί ότι το πρώτο ερωτικό αντικείμενο για το κορίτσι όπως και το αγόρι είναι αναγκαστικά το σώμα της μάνας.
- Κατά συνέπεια, το πρόβλημα που επιχειρεί να λύσει ο Φρόυντ, είναι, γιατί να αλλάξει αντικείμενο επιθυμίας το κορίτσι, γιατί, μεγαλώνοντας, να στρέψει την προσοχή του στους άνδρες;
- Για ποιο λόγο και πώς αποκτάει μια γυναίκα «θηλυκότητα» και γίνεται ετεροφυλόφιλη;

- Η διαφορά ανάμεσα στο αγόρι και το κορίτσι εντοπίζεται από τον Φρόυντ στη διαφορετική τους σχέση με τον «ευνουχισμό»:
- Το αγόρι φοβάται τον ευνουχισμό ως τιμωρία για την αιμομικτική του επιθυμία.
- Το κορίτσι **αντιλαμβάνεται τον εαυτό του ως ευνουχισμένο** και οφείλει να αντιμετωπίσει τον ευνουχισμό.
- Κατ' αρχήν υποφέρει και αναπτύσσει τον λεγόμενο «φθόνο του πέους».
- Στρέφεται ενάντια στη μητέρα της την οποία θεωρεί υπεύθυνη που την έκανε «έτσι» (το κορίτσι δε θέλει να μοιάζει της μητέρας του.)
- Κατόπιν (αν ακολουθήσει τις επιταγές της «κανονιστικής» σεξουαλικότητας) επιχειρεί να βρει άλλους τρόπους ενδυνάμωσης.

- Ίσως «μετουσιώσει δημιουργικά» τον φθόνο του πέους, ακολουθώντας μία επαγγελματική καριέρα και λειτουργώντας έτσι ανταγωνιστικά (σάν άνδρας).
- Αλλά συνήθως αντιλαμβάνεται την απόκτηση ενός παιδιού ως το απόλυτο μέσο ενδυνάμωσης, ως το «υποκατάστατο» του φαλλού.
- Αρχικά στρέφεται προς τον πατέρα της για να της δώσει το παιδί που ονειρεύεται, και τότε αρχίζει το Οιδιπόδειο, ο έρωτας για τον πατέρα. (Υποτίθεται ότι όλα τα κοριτσάκια γύρω στα έξι-επτά χρόνια θέλουν να παντρευτούν τον πατέρα τους.)
- Όταν καταλάβουν ότι ο πατέρας τους δεν είναι διαθέσιμος, τότε αρχίζουν να αναζητούν καταλληλότερο ερωτικό αντικείμενο.

- Οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος αντέδρασαν αρνητικά στη θεωρία του Φρόυντ για τη θηλυκότητα, θεωρώντας την εγγενώς σεξιστική.
- Είναι γεγονός ότι θέσεις όπως ο φθόνος του πέους, αλλά και άλλες διατυπώσεις, όπως το ότι οι γυναίκες έχουν ιδιαίτερα αναπτυγμένο ναρκισσισμό και μαζωχισμό, είναι προφανώς υποτιμητικές.
- Ακόμα πιο σοβαρή είναι η κριτική της Λυς Ιριγκαρέ (Luce Irigaray) «ότι η φροϋδική αφήγηση για τη σεξουαλική ανάπτυξη προϋποθέτει ένα αρσενικό σεξουαλικό υποκείμενο [καθώς το μικρό κορίτσι είναι ή νομίζει πως είναι το ίδιο με το μικρό αγόρι], ότι γυναίκες δεν υπάρχουν καν για τον Φρόυντ, υπάρχουν μόνο μητέρες και πλάσματα που προορίζονται για να γίνουν μητέρες, δηλαδή το νόημα του να είσαι γυναίκα εξαντλείται στο να είσαι μητέρα» (Zakin) .

- Ωστόσο, θα πρέπει να θυμόμαστε ότι, όπως υποστηρίζει η Τζούλιετ Μίτσελ (Juliet Mitchell), ο Φρόυντ **περιέγραφε** και ερμήνευε στοιχεία του ψυχισμού συγκεκριμένων γυναικών, των ασθενών του, έτσι όπως αυτά του είχαν φανερωθεί κατά τη διάρκεια της κλινικής του εμπειρίας.
- Η ανδρική και γυναικεία ανατομία **σημασιοδοτούνται μέσα σε συγκεκριμένα πολιτισμικά συμφραζόμενα και καταγράφονται ως συμβολικές αναπαραστάσεις στο ασυνείδητο**. Αυτός είναι ο λόγος που η φιγούρα και η λειτουργία του γυναικείου σώματος στα λογοτεχνικά κείμενα και σε άλλα συμβολικά συστήματα αποτελεί προνομιακό πεδίο έρευνας για τη φεμινιστική κριτική.

- Βέβαια, υπάρχουν πάντα επαγγελματίες ψυχαναλυτές και ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις της λογοτεχνίας που αντίλαμβάνονται την «ολοκληρωμένη» οιδιπόδεια πορεία προς την ετεροφυλοφιλία με ηθικοπλαστικούς όρους, ως τον «σωστό» δρόμο για μία «υγιή» ανάπτυξη.
- Ένα παράδειγμα ψυχαναλυτικής κριτικής που προάγει την κανονιστική σεξουαλικότητα και στηρίζει, εμμέσως πλην σαφώς, την πατριαρχική οικογένεια είναι η ανάλυση του παραμυθιού «Ο πρίγκηπας βάτραχος» από τον Μπρούνο Μπέτελχαιμ. Το κορίτσι εδώ, η πριγκήπισσα, καθοδηγούμενη από τον φορέα του κοινωνικού και ηθικού νόμου που είναι ο βασιλιάς πατέρας της, οφείλει να ξεπεράσει την αηδία που της προκαλεί το ετεροφυλοφιλικό σεξ και να καταλήξει στον συμβατικό γάμο με τον πρίγκηπα-βάτραχο.

Περισσότερα για το ασυνείδητο

- «Η ψυχανάλυση θεμελιώνεται στην έννοια του ασυνειδήτου, από την οποία αντλεί το ριζοσπαστισμό της» γράφει η Μίτσελ.
- Γιατί όμως είναι τόσο ριζοσπαστική η έννοια του ασυνείδητου; Διότι δηλώνει ότι είναι αδύνατον να έχουμε ως έμφυλα υποκείμενα πλήρη πρόσβαση σε όλες τις επιθυμίες και τα κίνητρά μας.
- Στην καθημερινή ζωή προσπαθούμε να εξηγήσουμε με ορθολογικό τρόπο τις πράξεις μας ως συνειδητές επιλογές, ωστόσο **οι φαντασιώσεις, τα αισθήματα και οι επιθυμίες που έχουμε απωθήσει στο ασυνείδητό μας ως απαράδεκτες για τη συνείδησή μας** επιβιώνουν και επικαθορίζουν τη συνείδησή μας, είτε προσδίδοντας απόλαυση και νόημα στη ζωή μας, είτε υπονομεύοντας τους ισχυρισμούς μας και τα πιστεύω μας σχετικά με το ποιοι είμαστε και γιατί πράττουμε όπως πράττουμε.

- Η ψυχανάλυση αμφισβητεί, ακριβώς, την αυτονόητη παραδοχή, ότι ξέρουμε τί θέλουμε και ξέρουμε τί λέμε.
- Ο κοινωνικός άνθρωπος δεν είναι, σύμφωνα με την ψυχαναλυτική θεωρία, ένα αυτόνομο, ενιαίο υποκείμενο του οποίου η σκέψη και η συμπεριφορά έχουν πάντα το νόημα που το ίδιο το υποκείμενο νομίζει ότι έχουν, αλλά είναι, αντίθετα, ένα διχασμένο και αντιφατικό υποκείμενο.
- Ο Φρόυντ προτείνει ένα, πάντοτε σεξουαλικό, διχασμένο υποκείμενο, άγνωστο στον εαυτό του, που δρα στην βάση πολλαπλών και αντιφατικών μεταξύ τους κινήτρων. Παρουσιάζει τη θηλυκότητα **ως μία από τις εν δυνάμει κατευθύνσεις της Οιδιπόδειας πορείας**, ως αποτέλεσμα μιας ψυχικής και κοινωνικής διαδικασίας υποκειμενοποίησης και κατά συνέπεια ευάλωτη και επισφαλής ως επίτευγμα.

- Πώς όμως αντιδρούν οι φεμινίστριες σε αυτήν την ανακάλυψη/θέση της ψυχανάλυσης, ότι το ανθρώπινο υποκείμενο είναι διασπασμένο και κατακερματισμένο; Με δύο τρόπους.
- Κατ'αρχήν αρνητικά. Ο φεμινισμός στηρίζεται στις πολιτικές της «ταυτότητας»: παλεύουμε για τα δικαιώματά μας ως «γυναίκες», δηλώνουμε ότι υπάρχει μία ομάδα, κοινωνική τάξη ανθρώπων ή σαφώς ορισμένη κατηγορία, «οι γυναίκες», που καταπιέζεται γενικά από τους άνδρες ή την πατριαρχία. Στο πλαίσιο του φεμινισμού του δεύτερου κύματος, η έννοια της ταυτότητας προϋποθέτει μία ενιαία συνείδηση.
- Χωρίς μία στέρεη βάση μιας κοινής ταυτότητας, ένα συλλογικό υποκείμενο «γυναίκες», δεν είναι δυνατόν να συγκροτηθεί ένα πολιτικό κίνημα, υποστηρίζουν οι φεμινίστριες.

Αυτή η ανάγκη του φεμινισμού για «ταυτότητες», όμως, έρχεται σε αντίθεση με την άρνηση της ψυχανάλυσης να πραγματευτεί θεωρητικά μία ειδικά θηλυκή (όπως ούτε και μία αρσενική) ταυτότητα. Το χαρακτηριστικό, και για πολλούς η «δύναμη» της ψυχανάλυσης, είναι ότι δεν επιχειρεί να περιγράψει το τί είναι η γυναίκα ή ο άνδρας, αλλά αρκείται στο να ερευνήσει τις διαδικασίες με τις οποίες διαπλάθονται και συγκροτούνται τα έμφυλα υποκείμενα.

- Η διαμάχη για τις πολιτικές των ταυτοτήτων είναι ίσως και το σημείο τομής ανάμεσα στη φεμινιστική κριτική του δεύτερου κύματος και τις Σπουδές Φύλου.
- Σήμερα στον χώρο των λογοτεχνικών και πολιτισμικών σπουδών η ψυχανάλυση κατέχει κεντρική θέση στις Σπουδές Φύλου:
- Η ψυχανάλυση, επειδή ακριβώς επερωτά και διαβρώνει ουσιοκρατικές κατηγορίες και ταυτότητες, μπορεί να λειτουργήσει ως το κατεξοχήν εργαλείο τορπιλισμού και ανατροπής της παραδοσιακής πατριαρχικής οργάνωσης, η οποία είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με και θεμελιωμένη σε ουσιοκρατικές αντιλήψεις για τη φύση των γυναικών και των αντρών.

Αλλά ποια είναι η σχέση του ψυχικού με το κοινωνικό;

- Επίσης, ορισμένες φεμινίστριες συμφωνούν με την κριτική που, όπως μας θυμίζει ο Τέρρυ Ήγκλετον (242), ακόμα ασκεί στον Φρόντ μέρος της πολιτικής Αριστεράς, «ότι η σκέψη του Φρόντ είναι ατομικιστική – ότι αντικαθιστά με ‘ιδιωτικές’ ψυχολογικές αιτίες και εξηγήσεις τις κοινωνικές και ιστορικές.»
- Ο ίδιος ο Ήγκλετον παραδέχεται ότι υπάρχει ένα «πραγματικό πρόβλημα σχετικά με τον τρόπο που οι κοινωνικοί παράγοντες συνδέονται με το ασυνείδητο».
- Αυτό ακριβώς το «πραγματικό πρόβλημα» μπορούμε να το θέσουμε ως γόνιμο ερώτημα στα κείμενα που μελετάμε και να εξετάσουμε τους ιδιαίτερους τρόπους με τους οποίους συγκεκριμένα λογοτεχνικά και ποιητικά κείμενα αποδίδουν τη σύνδεση κοινωνικών παραγόντων με το ασυνείδητο.

- **Άσκηση ανάγνωσης:** Να συγκρίνετε φεμινιστικές και ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις της νουβέλας του Αλέξανδρου Παπαδιαδιαμάντη *Η Φόνισσα*, έτσι ώστε να απαντήσετε στο ερώτημα αν η ψυχαναλυτική κριτική ανάγνωση ματαιώνει τη φεμινιστική (που αποδίδει τα προβλήματα της ηρωίδας στις κοινωνικές συνθήκες) ή είναι δυνατόν να συνδυαστούν οι δύο;
- Στόχος της παραπάνω άσκησης είναι να αναπτύξετε εσείς τις δικές σας φεμινιστικές και ψυχαναλυτικές αναγνώσεις. Αν όμως δυσκολεύεστε μπορείτε να μελετήσετε, πάντα με κριτική διάθεση, τις διαθέσιμες δημοσιεύσεις.

- Η *Φόνισσα* έχει διαβαστεί τόσο από κοινωνιολογική/φεμινιστική όσο και από ψυχαναλυτική σκοπιά. Φεμινιστικές προσεγγίσεις υπάρχουν αρκετές και διαθέσιμες διαδικτυακά.
- Από τις ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις καλύτερη είναι η εργασία του Επαμεινώνδα Ασλανίδη, *Το μητρικό στοιχείο στη Φόνισσα του Παπαδιαμάντη*, που υιοθετεί ως εργαλείο ανάλυσης την ψυχαναλυτική «θεωρία των σχέσεων με το αντικείμενο» (object relations theory) του σκωτσέζου παιδοψυχαναλυτή Ντοναλντ Γουίνικοτ (Donald Winnicott).

- Η θεωρία αυτή εκκινά από την παραδοχή ότι τα σημαντικά πρόσωπα στη ζωή του βρέφους και του μικρού παιδιού, και πάνω από όλα η μητρική φιγούρα, «εγκαθίστανται» στο ασυνείδητό του ως «εσωτερικά αντικείμενα» και εκεί εμπλέκονται σε ένα συνεχές και επίπονο δράμα εντός του νού του κάθε υποκειμένου. Εννοείται ότι άλλο ο πραγματικός άνθρωπος που είναι η μητέρα κάποιου και άλλο το εσωτερικό αντικείμενο «μητέρα», που μυθοποιείται, εξιδανικεύεται ή δαιμονοποιείται, ανάλογα με τις μνήμες, τις φοβίες και τους τρόπους με τους οποίους το κάθε άτομο έχει βιώσει και ερμηνεύσει τις παιδικές του εμπειρίες.

- Το ζητούμενο για αυτή τη σχολή της ψυχανάλυσης είναι μία υγιής σχέση με την εσωτερικευμένη μάνα, η οποία αποτελεί προϋπόθεση για την υγιή σχέση με την πραγματική μάνα αλλά και με όλες τις άλλες σχέσεις στη ζωή του ενήλικα. Γιατί, όπως λέει και η ψυχαναλύτρια Εστέλα Ουέλντον (Estela Welldon) «εάν είχες, για παράδειγμα, κακή μητέρα και τη μισείς, εάν το σώμα σου αρχίζει να μοιάζει με το σώμα της, επιτίθεσαι στο σώμα σου σαν να επιτίθεσαι στο σώμα της μητέρας. [...] Πρέπει να σκεφτόμαστε ότι ένα μεγάλο μέρος των πράξεών μας είναι ασυνείδητο. [...] Τα μωρά είναι ένα μέρος του σώματος της γυναίκας και για αυτό όταν επιτίθενται σε αυτά, επιτίθενται στον εαυτό τους.» Από τη συνέντευξη της ψυχαναλύτριας στην Μαριαλένα Σπυροπούλου, εφημερίδα Καθημερινή (5/4/2014), «Εστέλα Ουέλντον: Πόση εχθρότητα γεννά η ταπείνωση».

Η παρέμβαση του Ζακ Λακάν (Jacques Lacan, 1901-1981)

- Ο Λακάν επανερμηνεύει τον Φρόυντ εντάσσοντας την ψυχαναλυτική θεωρία στο πλαίσιο του δορισμού και μεταδορισμού και εισάγει συγχρόνως τις δικές του κατηγορίες:
- Κατά την προ-οιδιπόδεια φάση της ανάπτυξης, το μικρό παιδί βρίσκεται στο στάδιο του λεγόμενου «Φαντασιακού», δηλαδή σε μία κατάσταση μη-διαχωρισμού από και ταύτισης με τη μητρική φιγούρα, όπως υποστηρίζει και ο Φρόυντ, στην οποία κυριαρχούν εικόνες και όχι λόγος.
- Λίγο πριν από την ηλικία των δύο ετών, το παιδί περνάει από το περίφημο «Στάδιο του καθρέφτη» κατά το οποίο για πρώτη φορά αποκτάει μία αντίληψη του εαυτού του ως «ενιαίου». αυτή η αντίληψη, όμως, είναι το αποτέλεσμα του «καθρεφτίσματος» της εικόνας του στον εξωτερικό κόσμο, δηλαδή σε μία εικόνα εξωτερική από αυτό. Έτσι η «αναγνώριση» του εαυτού στον καθρέφτη είναι πάντα εξ ορισμού και ένα είδος παρααναγνώρισης καθώς αναγνωρίζουμε τον εαυτό μας σε μία εικόνα έξω από μας.

- Η εμπειρία του παιδιού καθώς έρχεται κυριολεκτικά αντιμέτωπο με έναν καθρέφτη προκαλεί έντονη ναρκισσιστική απόλαυση, η οποία εξηγεί και την προσκόλλησή του σε αυτήν («παγιδεύεται» σε αυτήν, λέει ο Λακάν).
- Η εικόνα αυτή όμως είναι ταυτόχρονα και ο αντικατοπτρισμός του στο βλέμμα του σημαίνοντος γονέα: την ίδια ώρα που ένα μικρό παιδί «βλέπει» το είδωλό του «βλέπει» και την επιθυμία του γονέα του για αυτό.
- Το «είδωλο» βάση του οποίου προσδιορίζεται η αυτοαντίληψη του παιδιού, είναι πάντοτε ήδη φορτισμένο από κοινωνικές και συμβολικές προσδοκίες και τις επιθυμίες των γονέων. Βλέπουμε το ποιοι είμαστε στα μάτια των άλλων.

- Ο βίαιος αποχωρισμός από το σώμα της μητέρας και η συνακόλουθη κοινωνικοποίηση, για τον Λακάν, δεν είναι το ψυχικό αποτέλεσμα της παρέμβασης του βιολογικού πατέρα και συμβαίνει ανεξάρτητα από το αν υπάρχει ή όχι η παρουσία του βιολογικού πατέρα στη ζωή του παιδιού· είναι το αποτέλεσμα του λεγόμενου «Νόμου του Πατέρα» που συμπίπτει ή ενεργοποιείται με την εισαγωγή του μικρού παιδιού στην επικράτεια της γλώσσας και του πολιτισμού, της «Συμβολικής τάξης», του λεγόμενου «Συμβολικού».

- Μαζί με το σώμα της μητέρας το παιδί αναγκάζεται να αποχωριστεί κάθε δυνατότητα άμεσης σωματικής εμπειρίας, καθώς όλες οι σχέσεις του πλέον, τόσο με τον εαυτό του όσο και με τους άλλους και το φυσικό του περιβάλλον *διαμεσολαβούνται και κατά συνέπεια νοηματοδοτούνται* από λέξεις και αναπαραστάσεις που είναι πάντοτε ήδη συμβολικές και κατά συνέπεια ιδεολογικά φορτισμένες.
- Έτσι ξεκινά η ύπαρξή του ως υποκείμενο, πάντοτε έμφυλο και πάντα *υποκείμενο του λόγου, του λόγου που είναι συναρτημένος με την ιδεολογία και την εξουσία.*

- Το Συμβολικό, δηλαδή ο πολιτισμός που εξαρτάται και προσδιορίζεται από τη χρήση του λόγου, είναι οργανωμένο γύρω από τον «συμβολικό Φαλλό».
- Ο Φαλλός είναι συμβολικός. Ως κυρίαρχο σημαίνον στον κόσμο του Λακάν, «σημαίνει» όλα αυτά που έχει απωλέσει το υποκείμενο με την είσοδό του στον κόσμο της γλώσσας, δηλαδή την αίσθηση της τέλει και απόλυτης πληρότητας που είχε ως βρέφος στο προγλωσσικό στάδιο,
- αλλά επίσης και την ισχύ που συνδέεται με αυτό που ο Λακάν ονομάζει «συμβολικό πατέρα» και «Όνομα του Πατέρα» δηλαδή τους νόμους, την εξουσία, την γνώση (που δεν έχουν άμεση σχέση με τον βιολογικό πατέρα).

- Οι φεμινίστριες που αξιοποιούν τη θεωρία του Λακάν ονομάζουν τη συμβολική τάξη που ορίζει τον δυτικό πολιτισμό «φαλλοκεντρική» ή «φαλλογοκεντρική», καθώς είναι άρρηκτα συνυφασμένη με την πατριαρχική κοινωνική δομή.
- Πιο συγκεκριμένα, θεωρούν ότι η πατριαρχική εξουσία αποτελεί τον άξονα γύρω από τον οποίο οργανώνονται σε λόγο η παραγωγή και η χρήση της γλώσσας και κατά συνέπεια όλες οι διαδικασίες σημασιοδότησης και εννοιοδότησης.

- Ωστόσο ο Λακάν υποστηρίζει ότι ούτε οι άντρες ούτε οι γυναίκες κατέχουν πραγματικά την ισχύ του συμβολικού Φαλλού:
- Οι πρώτοι πασχίζουν να την αποκτήσουν (προσβλέπουν στην παντοδυναμία).
- Οι δεύτερες πασχίζουν να την παραστήσουν (να παίξουν τον ρόλο του αντικειμένου που θα προσφέρει την (ψευδ)αίσθηση της απόλυτης πληρότητας στον άλλο (τον άνδρα), να λειτουργήσουν έτσι ώστε αυτός να μη νιώθει «ελλειπής» ή «ευνουχισμένος». Πρόκειται για την αντίληψη της θηλυκότητας ως «μασκαράτα».

Οι «γαλλίδες φεμινίστριες»

- Την εποχή που στον αγγλοσαξονικό χώρο κυριαρχούν η κριτική του δεύτερου φεμινιστικού κύματος και οι γυναικείες σπουδές, αναπτύσσεται στη Γαλλία μία άλλη θεωρητική προσέγγιση της έμφυλης υποκειμενικότητας, που συνομιλεί με τον γλωσσολογικό και φιλοσοφικό μεταδομισμό και την ψυχαναλυτική σχολή του Ζακ Λακάν.
- Βέβαια στη Γαλλία της εποχής υπάρχουν πολλά και διάφορα φεμινιστικά ή αντιπατριαρχικά κινήματα και φόρα. Αλλά τρεις, αρκετά διαφορετικές μεταξύ τους γαλλόφωνες διανοήτριες, η βουλγαρικής καταγωγής Τζούλια Κρίστεβα (γλωσσολόγος), η γεννημένη στην Αλγερία Ηλέν Σιξού (λογοτέχνης) και η Λυς Ιριγκαρέ (φιλόσοφος), ομαδοποιούνται στον αγγλοσαξονικό ακαδημαϊκό λόγο ως οι λεγόμενες «γαλλίδες φεμινίστριες». Τα κείμενά τους είναι πολύπλευρα, σύνθετα και ιδιαίτερα απαιτητικά.

- Ο φεμινισμός των «γαλλίδων» (αν και οι ίδιες δεν χρησιμοποιούν τον όρο) έγκειται στην προσπάθειά τους να διαβρώσουν και να υποσκάψουν το «φαλλογοκεντρικό» Συμβολικό, και να προωθήσουν την δημιουργία μιας άλλης γλώσσας, μέσω της οποίας θα επιτελεστούν και θα επινοηθούν νέες έμφυλες υποκειμενικότητες και σχέσεις.
- Και οι τρεις θεωρούν σημαντική παρακαταθήκη τις ερωτικές μνήμες του σώματος και του προγλωσσικού φαντασιακού, ως προνομιακά πεδία που σε μεγάλο βαθμό λειτουργούν στο ασυνείδητο και εν δυνάμει παρέχουν τόσο την ισχύ για την υπονόμηση του καθεστώτος του Συμβολικού όσο και τις προϋποθέσεις για γυναικεία δημιουργία.

- Η φιλόσοφος και ψυχαναλύτρια Λυς Ιριγκαρέ ξεκίνησε την καριέρα της από την ψυχαναλυτική σχολή του Ζακ Λακάν, την *École freudienne*, αλλά αποπέμφθηκε από εκεί με το που ολοκλήρωσε την διδακτορική της διατριβή με τίτλο *Το φάντασμα της άλλης γυναίκας*, που θεωρήθηκε απαράδεκτη με βάση τα κριτήρια και τις αρχές της λακανικής σχολής.
- Ερμηνεύοντας την παράδοξη –κατά Φρόυντ- γυναικεία οιδιπόδεια πορεία (σύμφωνα με την οποία, όπως είδαμε, το μικρό κορίτσι αρχικά δεν διαφέρει από το αγόρι), η Ιριγκαρέ υποστηρίζει ότι η σχέση άντρα-γυναίκας στην (πατριαρχική) σκέψη του Φρόυντ δεν βασίζεται στη διαφορά ανάμεσα στα δύο φύλα αλλά αντίθετα στην *έλλειψη ή την εξάλλειψη των διαφορών*:

- Η γυναίκα παρουσιάζεται σαν ένα παραμορφωμένο αντίγραφο ή μια παραλλαγή του άντρα. Διαμορφώνεται με βάση το αντρικό μοντέλο ή καλούπι, είναι ένα «άλλο» που βασίζεται στο «ίδιο» (το αρσενικό), ένα «άλλο» στην εικόνα του οποίου το «ίδιο», με ναρκισσιστικό τρόπο, προβάλλει και ανακαλύπτει τον δικό του εαυτό.
- Σε δηλώσεις που απηχούν και τις επεξεργασίες της Σιμόν ντε Μπωβουάρ (αλλά και της Βιρτζίνια Γουλφ), η Ιριγκαρέ υποστηρίζει ότι προσδοκία των αντρών είναι οι γυναίκες να λειτουργούν ως ο καθρέφτης που υποστηρίζει τα δικά τους σχέδια, που θρέφει και φροντίζει τις δικές τους ταυτότητες, που τους δίνει την ώθηση για κυριαρχία, οι γυναίκες οφείλουν να παρουσιάζουν, δηλαδή, τους εαυτούς τους ως το alter ego του άντρα τους.

- Για την Ιριγκαρέ, αυτή η, σε τελευταία ανάλυση, μη διαφοροποίηση ανάμεσα στα φύλα απορρέει από ένα «τυφλό σημείο» στο κέντρο της θεωρίας του Φρόυντ: Ο Φρόυντ δεν κατανοεί τη σχέση μητέρας/κόρης, την οποία αντιπαρέρχεται θεωρώντας ότι είναι απολύτως και ισχυρότατα απωθημένα, χαμένη βαθειά στο ασυνείδητο. Εδώ ο Φρόυντ διαπράτει ένα «έγκλημα» που δεν είναι άλλο από την «μητροκτονία» και την «απόθηση των μητρικών γενεαλογιών». Με λακανικούς όρους, ο Φρόυντ «αποκλείει τη σχέση μητέρας/κόρης από το Συμβολικό πεδίο».

- Καθώς, λοιπόν, η πολιτισμική παράδοση και κληρονομιά στην οποία εντρυφούν και ανήκουν όλοι και όλες οι συγγραφείς και καλλιτέχνες θεωρείται ανδρική, «φαλλοκεντρική» ή ακριβέστερα «φαλλογοκεντρική», το επόμενο ερώτημα που αναπόφευκτα προκύπτει (που συνδέει τη σκέψη της Ιριγκαρέ και με των άλλων «Γαλλίδων») είναι το εξής:
- Οι γυναίκες που γράφουν, οι γυναίκες συγγραφείς και ποιήτριες, *γράφουν σαν άντρες, δηλαδή γράφουν την γλώσσα των ανδρών*; Είναι δυνατόν να υπάρξει άλλος τρόπος γραφής που να διαβρώσει τη φαλλογοκεντρική παράδοση; Με άλλα λόγια είναι δυνατόν να δημιουργηθεί ένα νέο Συμβολικό;

- Στο βαθμό που επιτυγχάνεται αυτή η αλλαγή θα συνεπάγεται, προφανώς, και τη συνακόλουθη δραστική μεταμόρφωση της έννοιας «γυναίκα» και της ίδιας της «γυναίκας».
- Βέβαια δεν γνωρίζουμε από πριν ποια θα είναι αυτή η καινούργια «γυναίκα»· η Ιριγκαρέ δεν θεωρεί ότι μπορεί να πει τί είναι η γυναίκα ή τί είναι η θηλυκότητα, καθώς πεποίθησή της είναι ότι οι οικογενειακές, κοινωνικές και συμβολικές δομές έχουν στερήσει από τη γυναίκα τις «δικές της» εικόνες και τη «δική της» γλώσσα.
- Πολλές γυναίκες ποιήτριες, καλλιτέχνες και συγγραφείς επηρεάστηκαν από την Ιριγκαρέ και επιχείρησαν μέσω της πρωτοτυπίας της ποιητικής γλώσσας να διερευνήσουν, να «ανακαλύψουν» ή να ανα-κατασκευάσουν την υποκειμενικότητά τους.

- Η αλήθεια είναι ότι το θέμα μιας βασανιστικής, ιδιόρρυθμης σιωπής των γυναικών είναι κοινό σε ποίηση γραμμένη από γυναίκες σε όλες τις εποχές, και μπορεί να ερμηνευθεί ως ένδειξη της «ξενότητας» των γυναικών αναφορικά με τις διαθέσιμες γλωσσικές, συμβολικές δομές και σημασιοδοτικές αλυσίδες. Καλά παραδείγματα είναι «Το μυστικό μου» (“Winter -My Secret” <http://genius.com/Christina-rossetti-winter-my-secret-annotated>) της Χριστίνας Ροζέτι (Christina Rosseti) από τον 19^ο αιώνα και, πιο πρόσφατο, το «Μουσικότητα» της Ζωής Καρέλλη που μπορείτε να βρείτε στο

<https://greekpoems.wordpress.com/2009/09/06/%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%B9%CE%BA%CF%8C%CF%84%CE%B7%CF%84%CE%B1-%CE%B6%CF%89%CE%AE-%CE%BA%CE%B1%CF%81%CE%AD%CE%BB%CE%BB%CE%B7/>.

- Εξάλλου και οι φεμινίστριες του δεύτερου κύματος είχαν παρατηρήσει ότι πολλές γυναικείες εμπειρίες δεν έχουν όνομα και κατά συνέπεια οι γυναίκες δυσκολεύονται να μιλήσουν για αυτές. Αυτό μάλιστα το απέδιδαν στο γεγονός ότι στην πατριαρχική κοινωνία μόνο οι άντρες έχουν τη δύναμη να «ονομάζουν» το κόσμο και κατά συνέπεια αυτοί είναι που έχουν και τη δύναμη να επηρεάζουν την πραγματικότητα .

- Σε ποιήτριες όπως η Έντριαν Ριτς (Adrienne Rich), που είναι επηρεασμένη από τη φιλοσοφία της Ιριγκαρέ, συναντάμε επιπλέον τη συνειδητή, επίπονη προσπάθεια για μία, έστω μερική, αποκατάσταση της επαφής με το χαμένο μητρικό σώμα, μία πολυεπίπεδη επιχείρηση εξερεύνησης του προ-γλωσσικού φαντασιακού σταδίου.

Η Έντριαν Ριτς (Adrienne Rich, 1929-2012)

- Η Μοντεφιόρε ασκεί κριτική στην Ριτς ότι (αντίθετα μάλιστα με την Ιριγκαρέ) απλά ταυτίζει το Φαντασιακό με τον λεσβιακό ερωτισμό, τον οποίο εξυψώνει σε μοναδικό πολιτικό εργαλείο γυναικείας χειραφέτησης.
- Εδώ όμως πέφτει σε μία αντίφαση η Μοντεφιόρε: αν η ποίηση της Ριτς αρκούσαν στο να μεταδώσει α-λογες αισθησιακές εμπειρίες δε θα είχε πολιτική διάσταση.
- Βέβαια μόνο μέσα από την προσεκτική ανάγνωση των κειμένων της θα αποφανθούμε για το αν η Ριτς χάνεται μέσα στο χάος του Φαντασιακού, αν απλώς επεξεργάζεται την ανδρική ποιητική παράδοση ή αν τελικά προχωράει προς την κατεύθυνση μιας μετατόπισης των παραδοσιακών ορίων της έμφυλης ταυτότητας που έχει επιβάλει ο φαλλογοκεντρισμός, δηλαδή προς την κατεύθυνση της επινόησης ενός άλλου Συμβολικού.

- **Ασκήσεις εφαρμογής:**

- Διαβάστε προσεκτικά το ποιητικό κείμενο «Μουσικότητα» της ζωής Καρέλλη, και εξετάστε τους τρόπους με τους οποίους θεματοποιεί τη σιωπή και την έκφραση των γυναικών.
- Διαβάστε προσεκτικά ένα ή δύο από τα ποιητικά κείμενα της Έντριαν Ριτς και εξετάστε κατά πόσο και με ποιους τρόπους τα κείμενα αυτά συνομιλούν με τη θεωρία της Λυς Ιριγκαρέ.

- ***Παραθέτουμε το ΧΙ από τα είκοσι ένα Ποιήματα Αγάπης της Ριτς:***
- Κάθε κορφή είναι κρατήρας. Αυτός είναι ο νόμος των ηφαιστίων,
- που τα κάνει αιώνια και εμφανώς θηλυκά.
- Δεν είναι ύψος δίχως βάθος, χωρίς φλεγόμενο πυρήνα
- αν και οι ψάθινες σόλες μας ξεφτίζουν πάνω στη σκληρή λάβα.
- Θέλω να ταξιδέψω μαζί σου σε κάθε ιερό βουνό
- που να καπνίζει από μέσα σαν τη Σίβυλλα που σκύβει πάνω από τον τρίποδά του,

- θέλω να πιάσω το χέρι σου καθώς απολεπίζουμε το μονοπάτι,
  - να νιώσω τις αρτηρίες σου να καίνε όταν σε σφίγγω,
  - χωρίς να μου ξεφεύγει το μικρό, σαν κόσμημα λουλούδι
  - άγνωστο για μας, χωρίς όνομα μέχρι να το ξαναονομάσουμε,
  - που πιάνεται στο βράχο που αργά αλλάζει –
  - τη λεπτομέρεια αυτήν έξω από μας που μας επιστρέφει στον εαυτό μας,
  - ήταν εδώ πριν από μας, ήξερε ότι θα 'ρχόμαστε και βλέπει πέρα από μας.
-
- μετ. Αναστασία Αναστασιάδου

Σύνοψη της 5ης ενότητας

- Παρουσιάστηκαν θέσεις της ψυχαναλυτικής θεωρίας για τη σεξουαλικότητα, που έχουν αξιοποιηθεί από τις Σπουδές Φύλου.
- Θεωρούμε τεράστιας σημασίας τις συνέπειες της φροϋδικής έμφασης ως προς τη ύπαρξη και τη λειτουργία του ασυνείδητου για τη συγκρότηση και τη διάπλαση του έμφυλου υποκειμένου: η δύναμη της ψυχαναλυτικής προσέγγισης είναι η παραδοχή ότι η γλώσσα δεν εκφράζει ολοκληρωμένα το νόημα του υποκειμένου της, καθώς μάλιστα και το ίδιο το υποκείμενο θεωρείται μη ενιαίο, πάντα διχασμένο και αντιφατικό.
- Οι «γαλλίδες φεμινίστριες», ειδικότερα, (επικεντρωθήκαμε στο παράδειγμα μια από αυτές, της Λυς Ιριγκαρέ) αξιοποιούν την μεταδομιστική ψυχαναλυτική θεωρία έτσι ώστε να προωθήσουν ένα εξαιρετικά φιλόδοξο πολιτικό πρόγραμμα, την ανατροπή και αναδιάρθρωση της κατά Λακάν «Συμβολικής τάξης», του συνόλου, δηλαδή, της φαλλοκεντρικής δυτικής πολιτισμικής παράδοσης.